

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2021, № 3 (95)

3 /2021

Бас редактор
Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз Мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан).

Аяған Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі республикалық орталығының директоры, ЮНЕСКО-ның «Ғылым және руханият» кафедрасының меңгерушісі (Алматы қ., Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институтының директоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Әжіғали Серік Ескендірұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

Әлімбай Нұрсан – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры (Алматы қ., Қазақстан).

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Дүниежүзі тарихын зерттеу орталығының» директоры, Геттинген университетінің (Германия) құрметті профессоры (Алматы қ., Қазақстан).

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Кудряченко Андрей Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Украина Ұлттық ғылым академиясының Дүниежүзі тарихы институтының директоры (Украина).

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университетінің профессоры (Алматы қ., Қазақстан).

Любичанковский Сергей Валентинович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Орынбор Мемлекеттік Педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының меңгерушісі (РФ)

Мұхтар Әбілсейіт Қапизұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Сарайшық» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының директоры, (Атырау қ., Қазақстан).

Петер Финке (Dr. Peter Finke) – PhD, Макс Планк атындағы Институт, Цюрих университеті (Швейцария)

Сыдықов Ерлан Бөтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Уяма Томохико – PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония).

Жауапты редактор

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Зикирбаева Венера Серікқызы

Главный редактор
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, заведующая кафедрой ЮНЕСКО «Наука и духовность» (г. Алматы, Казахстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (г. Алматы, Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства (г. Нур-Султан, Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Нур-Султан, Казахстан)

Ажигали Серик Ескендиорович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Международной академии архитектуры стран Востока, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Жумагулов Калкаман Турсынович – доктор исторических наук, профессор, почетный профессор Гёттингенского университета в Германии, директор Республиканского научно-исследовательского центра по изучению всемирной истории Казахского национального университета имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (г. Нур-Султан, Казахстан)

Кудряченко Андрей Иванович – доктор исторических наук, профессор, директор Института всемирной истории Национальной академии наук Украины (Украина)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Алматы, Казахстан)

Любичанковский Сергей Валентинович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории России Оренбургского государственного педагогического университета (Россия)

Мухтар Абилсейит Капизулы – доктор исторических наук, профессор, директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» (г. Атырау, Казахстан)

Петер Финке (Dr. Peter Finke) – доктор PhD, Институт Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Уяма Томохико – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония)

Ответственный редактор

Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор

Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева Венера Сериковна

Chief editor
Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – doctor of historical sciences, professor. Rector of I. Arbaev Kyrgyz State University (Bishkek, Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna – doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Science Republic of Kazakhstan, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Head of the UNESCO Department “Science and Spirituality” (Almaty, Kazakhstan)

Alimbay Nursan – candidate of historical sciences, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakstan (Almaty, Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholuly – doctor of historical sciences, professor, director at Institute of history of the state (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – doctor of historical sciences, professor, deputy director at Institute of history of the state (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Azhigali Serik Eskendirovich – doctor of historical sciences, professor, corresponding member of eastern countries international academy of architecture, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ehnology (Almaty, Kazakhstan)

Zhumagulov Kalkaman Tursunovich – doctor of historical sciences, academician, professor at Al-Farabi Kazakh National University. Director of the Research Center on World History Studies. Emeritus Professor of German Göttingen University (Almaty, Kazakhstan)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, professor, academician of the National Academy of Sciences of the Kazakhstan Republic, member-correspondent of Bologna Academy of Sciences (Italy), head of the laboratory of Physical Anthropology of the National museum of Kazakhstan Republic (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Kudriachenko Andrey Ivanovich – doctor of historical sciences, professor, director of Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kiev, Ukraine)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly – doctor of historical sciences, professor, National Academy of Science Republic of Kazakhstan, director at International Institute of Kipchak Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Sergey V. Lyubichankovskiy – doctor of historical sciences, professor, Head of the Department of Russian History, Orenburg State Pedagogical University (Russia)

Mukhtar Abilsseit Kapizuly – doctor of historical sciences, professor, director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve “Sarayshyk” in Atyrau (Atyrau, Kazakhstan)

Peter Finke – PhD, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland)

Sydykov Yerlan Battashevich – doctor of historical sciences, professor, National Academy of Science Republic of Kazakhstan. Rector of the L.N. Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Uyama Tomohiko – PhD, professor at Slavic Research Center, Hokkaido University (Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Technical secretary

Zikirbayeva Venera Serikovna

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 272-46-54

E-mail: Otanhistory@gmail.com

Электрондық мекен-жай:

<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде

1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кәуәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**«ТҮРКІСТАН ҰЛТТЫҚ БІРЛЕСТІГІНІҢ» ЕУРОПА
ЕЛДЕРІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ****Көкебаева Гүлжаухар Кәкенқызы^{1*}** ¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан*Автор-корреспондент
E-mail: kokebayeva@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада «Түркістан Ұлттық Бірлестігінің» Еуропа елдеріндегі қызметі зерттелген. Бұл ұйымды бұрынғы Ресей империясындағы түркі халықтарының аса білімді және мәдениетті бөлігінің өкілдері құрған. Олардың Кеңес Одағындағы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысының идеялық негіздерін жасауға қосқан үлесі зор еді. Кеңес Одағынан келген эмигранттардың Еуропадағы саяси қызметі «Прометей» Лигасы аясында жүргізілді. «Прометей» Ресей империясының бұрынғы отарлық аймақтарының дербес ұлттық ұйымдарының басын біріктірген саяси клуб тәрізді болды. Зерттеудің деректік базасы еуропалық архивтердің құжаттары мен материалдарынан құралған. «Түркістан Ұлттық Бірлестігінің» негізгі идеялары мен мақсаты Түркістанда кеңес республикаларының құрылуының альтернативасы ретінде қаралады.

Кілт сөздер: эмигранттар, Түркістан Ұлттық Бірлестігі, «Прометей» Лигасы, түркішілік, прометейлік қозғалыс.

MPHTI 03.09.55

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ «ТУРКЕСТАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ»
В СТРАНАХ ЕВРОПЫ*****Көкебаева Гүлжаухар Кәкенқызы^{1*}** ¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан*Автор-корреспондент
E-mail: kokebayeva@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается история деятельности «Туркестанского национального объединения» в странах Европы. Эта организация была создана представителями тюркской эмиграции, состоявшей из наиболее образованных и культурных слоев тюркских народов бывшей Российской империи. Они внесли большой вклад в разработку идейных основ национально-освободительной борьбы тюркских народов в СССР. Политическая деятельность эмигрантов из Советского Союза в Европе осуществлялась в основном в рамках Лиги «Прометей». «Прометей» представлял собой политический клуб, объединивший ряд самостоятельных национальных организаций бывших колониальных регионов Российской империи. Источниковую базу исследования составили документы и материалы европейских архивов. Основные идеи и цели «Туркестанского национального объединения» рассматривается как альтернатива созданию советских республик в Туркестане.

Ключевые слова: эмигранты, Туркестанское национальное объединение, Лига «Прометей», тюркизм, прометеевское движение.

IRSTI 03.09.55

ACTIVITIES OF THE «TURKESTAN NATIONAL UNION» IN EUROPE***Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna^{1*}** ¹Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan*Corresponding Author
E-mail: kokebayeva@gmail.com

Abstract. The article discusses the history of the “Turkestan National Union” in Europe. This organization was created by the Turkic emigrants consisting of the most educated and cultural layers of the Turkic nations of the former Russian empire. They contributed greatly to developing the ideological basis for the national liberation struggle of the Turkic nations in the USSR. The political activity of emigrants from the Soviet

Union in Europe was carried out mainly within the framework of the “Prometheus” League. “Prometheus” was a political club that united a number of independent national organizations of the former colonial regions of the Russian Empire. The sources for the study - are documents and materials from the European archives. The main ideas and goals of the “Turkestan National Union” are viewed as an alternative to the creation of Soviet republics in Turkestan.

Key words: emigrants, Turkestan National Union, Prometheus League, Turkism, Prometheus Movement.

Кіріспе. Кеңестік кезеңдегі тарих ғылымында ресми саясатқа сәйкес келмегендіктен мүлде қарастырылмаған мәселелер жеткілікті еді, олардың бірқатары тәуелсіздік алған соң белсенді өзекті тақырыпқа айналды, ал кейбіреулері деректердің тапшылығына байланысты әлі күнге жан-жақты зерттелмей келеді. Осындай мәселелердің бірі – шетелде құрылған, Кеңес Одағындағы түркі халықтарының азаттық күресіне елеулі үлес қосқан «Түркістан ұлттық бірлестігінің» тарихы. Бұл мәселенің зерттелмеуі түркі эмигранттарын кеңес өкіметіне қарсы күрес жүргізгені үшін «отанын сатқандар» деп айыптаумен байланысты еді, сондықтан алғашқы зерттеулер тек тәуелсіздік кезеңінде ғана шыға бастады. 1996 жылы Мұстафа Шоқай мен шетелдердегі қазақ зиялыларының қызметін саралауға арналған халықаралық конференция өткізіліп, оған Қазақстан, Германия, Қытай және Моңғолия ғалымдары қатысты, мұның өзі эмигранттар арасындағы ірі тұлға Шоқай мұрасын зерттеуге мұрындық болды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу объектісі ретінде шетелде құрылып, әрекет жасаған «Түркістан ұлттық бірлестігі» ұйымының Еуропадағы қызметінің тарихы алынғандықтан деректер ретінде Польшаның Жаңа актілер архивінің және Б. Валигори атындағы Орталық әскери архивінің, Германияның Сыртқы істер министрлігінің Саяси архивінің және Одақтық архивінің материалдары пайдаланылды.

Зерттеудің методологиялық негізі ретінде тарихи процестің дамуының синергетикалық бейнесі алынды. Ресей империясы тарихындағы бифуркация нүктесі болған революция кезінде дамудың альтернативтік мүмкіншіліктері пайда болып, саяси қайраткерлер алдында осы жолдардың біреуін таңдау қажеттілігі тұрды. Мақалада «Түркістан ұлттық бірлестігі» ұйымының қызметі Түркістанның осы кеңестік модельден бөлек альтернативтік даму мүмкіншілігі ретінде ұлттық дербес мемлекет құруды мақсат тұтқан, сол үшін шетелге эмиграцияға кеткен саяси қайраткерлердің іс-әрекеті ретінде қарастырылады.

Талдау. Қазақстандық зерттеушілер түркістандық эмиграцияның тарихын Мұстафа Шоқайдың Түркия мен Еуропадағы қызметімен байланыстыра зерттейді. Солардың ішінде Д. Қыдыралиев пен К. Есмағамбетовтың іргелі монографиялары осы мәселе тарихнамасындағы ірі құбылыс болды. Д. Қыдыралиевтің жұмысы түрік дереккөздерін және шетелдік зерттеушілердің жұмыстарын пайдалана отырып, биографистиканың жақсы дәстүрінде жазылған (Қыдыралиев, 2007). К. Есмағамбетовтың монографиясы Мұстафа Шоқайдың саяси және ғылыми қызметінің барлық аспектілерін қамтитын іргелі зерттеу болып табылады, онда Қазақстан Республикасы Орталық архивіндегі Шоқай қорының материалдары пайдаланылған (Есмағамбетов, 2008).

Шетелдік зерттеушілердің Түркістан ұлттық бірлестігінің тарихына зер салуы Г.ф. Менде мен П.ф.ц. Мюлен еңбектерінен басталды. Г.Менденің монографиясында Кеңес Одағындағы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысы зерттелген (Mende, 1936). П. Мюлен Кеңес Одағындағы Шығыс халықтарының ұлт-азаттық қозғалысының тарихын зерттеуде Еуропадағы түркі эмиграциясының қызметіне және шығыс легиондарының құрылу тарихына ерекше назар аударады (Mьhlen, 1971). Біздің жергілікті зерттеушілердің еңбектері неміс зерттеушісі Патрик фон цур Мюленнің осы түрік тіліне аударылған, сондықтан көпшілікке қол жетімді кітабында берілген мәліметтерге негізделген. Бұл еңбек, әрине, құнды екені даусыз. Алайда, Мюлен архив материалдарымен қоса, Уәли Каюммен кездесіп, оның өз аузынан алған сұқбаттарға сүйенетінін, сондықтан Каюм мен Шоқайдың соғыс кезіндегі іс-әрекетін бағалауда тым субъективті ұстаным бар екенін ешкім ескермейді. Аталған тақырыптың шетел зертеушілерінің назарын аударған бір аспектісі – пантурандық және пантүркішілік идеялары. Я. Ландаудың бірнеше рет жаңа басылымдары болған еңбегінде пантүркішілік идеясы Түркиядағы түріктер мен Кеңес Одағындағы түркілер, сондай-ақ посткеңестік кезеңдегі тәуелсіз түркі мемлекеттері арасындағы қатынастар аясында зерттелген (Landau, 1995). Түркішілік идеясының негізгі қағидалары, түркішіліктің тураншылдықпен арақатынасы З. Гөкөліптің еңбегінде көрініс тапқан (Gьkalp, 1968). Д.Х. Мейердің монографиясында Ресей және Осман империяларында пантүркішілік идеясының шығу тарихы, оның XX ғасырдағы эволюциясы жан-жақты зерттелген. Автор Ю. Акчураның, И. Гаспыралының еңбектерін, түркішіл бағыттағы қайраткерлердің жеке хаттарын, Ресей және Осман империясының архивтеріндегі материалдарды кеңінен пайдаланған (Meuer, 2014).

Түркістан тарихын көп зерттеген, соған орай оны айрықша жетік білетін түрік ғалымы Ахат Андиганның монографиясында түркішілдік идеясын басшылыққа алған шетелдегі түркістандықтардың тәуелсіздік жолындағы күресі зерттеледі. Автор түркістандық эмиграция тарихының трагедиялық сипатын, яғни, эмигранттардың өз халқының тәуелсіздігі жолындағы күресін шетел саясаткерлерінің өз мақсатына пайдаланғанын көрсетеді (Andican, 2007). Ең жаңа зерттеулердің қатарында Ш. Майнингтің монографиясы мен Х.А. Карасардың мақалаларын атауға болады. Ш. Майнинг Германиядағы мұсылмандардың тарихына және олардың елде болған саяси оқиғалардағы ролін зерттей отырып,

нацистердің ислам факторын пайдалануы аясында Түркістан ұлттық бірлестігі қызметінің кейбір аспектілерін де қарастырған (Meining, 2011). Х.А. Карасардың мақаласы 1925-1940 жж. Түркістан эмигранттарының қызметін талдауға және түркістандық ұлттық бірегейлік ұғымын қалыптастыруға арналған (Karasar, 2015). Бұл жұмыста сонымен қатар «Яш Туркестан» журналының Түркістан эмиграциясының идеологиясын сипаттайтын жарияланымдарына талдау жасалған. Алайда шетелдік тарих ғылымында Түркістан ұлттық бірлестігінің тарихы арнайы зерттеу нысаны болған жоқ.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстанда және басқа ұлттық аймақтарда кеңес өкіметі жеңген соң ұлттық тәуелсіздік жолындағы күрес шетелде жалғасты. Түркістан эмигранттарының «Түркістан ұлттық қоғамы» («Түркістан ұлттық бірлестігі») деп аталған ұйымы Түркістан автономиясының бұрынғы президенті Мұстафа Шоқай, Бұқар Халықтық Республикасының бұрынғы президенті Осман Қожа, Башқұрт автономиясының жетекшісі Зеки Уәлиди (Тоған) және басқа түркістандықтардың 1925 жылғы Стамбулда өткізген жиында құрылды. Жиында халықаралық қауымды Түркістанда болып жатқан оқиғалардан хабардар етіп отыру, сондай-ақ Түркияға, Еуропаға, Иранға, Үндістанға және араб елдеріне эмиграцияға кеткен түркістандықтарды бір ұйымға біріктіру туралы шешім қабылданды (Karasar, 2015:181). Түркістанның саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени даму мәселелері туралы хабарлар ұйымның 1927 жылдан бастап шығарылған «Yeni Turkistan», 1929 жылдан бастап жарық көрген «Yaş Turkistan» атты журналдарында жарияланып отырды.

«Түркістан ұлттық бірлестігін» басқаратын Орталық комитет құрамына Осман Қожа, Зеки Уәлиди (Тоған) және Мұстафа Шоқай кірді. Түркістан ұлттық бірлестігі қызметінің алғашқы кезеңінде-ақ башқұрттар мен бұқаралықтар арасында алауыздықтар бары байқалды. Мұның өзі Зеки Уәлидидің Осман Қожаны ұйымның басшылығынан ығыстырып, билікті өз қолына шоғырландыруына әкелді. Еуропада тұрған Шоқай ұйымның екі жетекшісінің өзара тартысына араласқан жоқ, алайда ұйымның бүкіл билігін қолына алған Уәлиди кейініректе Шоқайды да ығыстыруға тырысты. Уәлиди мен түрік ұлтшылы Хусейн Нихал Ациз бірталай уақыт Мұстафа Шоқайға қарсы күрес жүргізді. Олар Түркістан атауына қарсы болып, оны парсыланған түркі сөзінен шыққан деп, Түрік елі, Түрік жұрты деген атаулар ұсынумен қатар Шоқайдың төңірегіне біріккен түркістандықтарды «сарттар» деп атап, Түркістан қазақтарын өзбектерге қарсы айдап салды. Алайда Еуропадағы «Yaş Turkistan» журналының маңына топтасқан түркістандықтар «Түркістан» атауын және түркішілік идеясын негізге ала отырып, бүкіл түркістанның бірлігі, тұтас Түракістан идеясы жолында күресті. Жалпы алғанда түркістандық эмигранттық ұйымның жұмысына Зеки Уәлидидің Осман Қожаға және Мұстафа Шоқайға қарсы күресі мазасыздық әкеліп отырды. Шоқай эмиграциядағы саяси күштердің бірлігі қажет екендігін, ал өзара әртүрлі түсініспеушіліктер ортақ мақсатқа кесірін тигізбеуге тиістілігін үнемі ескертіп отырған. Мәселен 1930 жылы Заки Уәлидидің (Валидовтың) өз әріптестерімен қақтығысы кезінде ол Уәлидидің саяси көзқарастарын сынап отыра, оның ғылыми жұмыстарын жоғары бағалады. Польша үкіметі мен эмигранттар арасындағы байланыстарды іске асыратын қызметкер Шоқайдан Уәлиди мен басқа түркі эмигранттары арасындағы қақтығысты түсіндіруді өтінген. Шоқайдың 1930 жылы 27-мамырда жазған жауап хатында мынадай жолдар бар: «Валидовтың саяси мәселелер бойынша кейбір, шындықты айтсақ, көптеген пікірлерінің даулы екендігін біле отыра..., мен Валидовқа ғылыми сипаттағы мақалалар жазуға мүмкіншілік беруді жақтаймын. Ол ғажап эрудит, біздің тарихымымызды, этнографиямызды жақсы біледі, оның әрбір мақаласы аса құнды және басылымның мазмұндық әрін күшейте түседі, ...оның біздің халқымыз бен руларымыз туралы жазғандары аса құнды дүниелер. Валидовтың «татарды жеккөрушілік» және қазақтардың саяси мүмкіндіктерін асыра бағалаушылық сезімі ауруға айналған (сондай-ақ кейбір татарлар «валидовты жеккөрушілік» ауруына шалдыққан), ол өзбектерге, яғни, біздің еліміздің отырықшы бөлігіне қатысты скептицизм, ал кейде ашық түрде салқын қараушылық... көрсетеді. Оның бұл жеке «қасиеттері» саяси қызметінде де тым айрықша көрініс тапқан. Түркістандықтар мен татарлар арасындағы үнемі қайталанып отыратын түсініспеушіліктер осыған байланысты, сондай-ақ түркістандықтардың өздерінде қазақтар мен өзбектерге бөлінушіліктің болу мүмкіндігін де жоққа шығара алмаймыз. Бұл біздің болашақ саяси жұмыстарымыз үшін, біздің еліміздің болашағы үшін аса қауіпті жағдай. Валидов біздің еліміздің ескі тарихының жақсы білімпазы болғандықтан, әрине, ескі салттарды сақтап қалған тайпа ретінде қазақтарды көшпелі ата-бабалардың «ежелгі қазынасын» жоғалтып алған өзбектерден жоғары қояды. Жеке қасиеті бойынша жалпы прогресшіл Валидовтің (ол социалист-революционер... болған) бойында саясатқа келген кезде тарихшы-архивариус жоғары шығып кетеді. Ол өзінің мұрағаттық білімдерінің қуатты күшінің салдарынан саяси сауаттылықтың әліпбиін ұмытып кетеді. Сондықтан, менің ойымша, біздің Стамбулдағы жолдастар оның ғылыми мақалаларын шын ниетпен қабылдайтын болар, олардың маңыздылығы және бізге қажеттілігі саяси мақалалардан әсте кем емес. Валидовты – ғылыми мақалалардың авторын – кезкелген адам құрметтейтін және жариялайтын болады, алайда Валидов – саяси мақалалар авторы – өте көп қарсылыққа кездеседі» (AANW, 10.6690:58-61). Осылайша ол түркі эмигранттары арасындағы кейбір кикілжіңді өршітпеуге, оларды бір ғана мақсат - Түркістанның азаттығы жолындағы күреске бағыттауға тырысты. Уәлидидің түркістандық эмигранттардың жетекшілеріне қарсы әрекетін «Прометейдің» демеушілері жеке «Башқұрт комитетін» құрумен бейтараптандырған тәрізді.

Еуропаға Кеңес Одағынан келген эмигранттардың саяси қызметі негізінен «Прометей» Лигасының аясында жүргізілді. Ресми атауы «Прометей (Ресей езгісіндегі халықтар Лигасы)»

болған бұл ұйым Түркістан, Украина, Беларусь, Әзірбайжан, Грузия, Карелия, Еділ-Жайық (Орал), Қырым, Коми, Солтүстік Кавказ, Дон, Кубань эмигранттарының ұлттық ұйымдарының басын қосқан саяси клуб тәрізді еді. (Кейбір қазақша еңбектерде бұл ұйымның атауы «Лихие Прометей» деп аударылып жүр. Ал бұл ұйымның французша атауы – «Ligue Promethée» және немісше атауы – «Prometheus-Liga» қазақшаға «Прометей» Лигасы болып аударылуға тиісті). «Прометей қозғалысының идеологиялық негіздері» деп аталған бағдарламалық құжатында бұл ұйым «өз халқын орыс құлдығынан азат етуге ұмтылған ұлт-азаттық ұйымдарының федерациясы» деген анықтама берген (AANW, 10.6693:70). «Прометей» Лигасы біртұтас ұйым емес, саяси клуб сияқты болғандықтан, өз құрамындағы партиялардың саяси көзқарастарын бір бағытқа түсіру міндетін қойған жоқ. «Прометейдің» басшы органына әрбір ұйымнан екі өкіл, соның ішінде түркістандықтар атынан Мұстафа Шоқай мен Осман Қожа кірді. 1926 жылдан бастап Парижде ұйымның «Прометей» атты орталық мерзімді басылымы шығарылды. Журналдың редакторы белгілі грузин саяси қайраткері Георгий Гвазава болды, редакция алкасы құрамына Әзірбайжаннан – Мир-Ягуб Мехтиев, Солтүстік Кавказдан – Ибрагим Чулик, Түркістаннан – Мұстафа Шоқай, Украинадан – Александр Шульгин кірді. Журнал бетінде Кавказ, Украина, Түркістан эмигранттарының мақалалары жарияланды. 1938 жылдан бастап, журналға өзгертіп «Прометей шолуы» («La Revue de Prométhée») деген атпен шыға бастады, бұл кезде бас редактор А.Я. Шульгин болды. Сонымен қатар Берлинде шығатын «Ұағ Тьркiстан» журналы және Румынияда, Польшада, Германияда шығатын жеке ұлттық басылымдары болды. «Түркістан ұлттық бірлестігі» ұйымының негізгі мерзімді басылымы «Ұағ Тьркiстан» журналының 1-нөмірінде басылған Мұстафа Шоқайдың «Біздің жол» деген мақаласында осы басылымның мақсат-міндеттері көрсетілген: «Біз, Түркістанның тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз... Біз отанымыздағы Кеңес үстемдігінің ұлттық езгісіне қарсы күресіп жатқан миллиондаған түркістандықтардың бір шағын ғана бөлшегіміз...Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздігі жолындағы талаптарының мән-мағынасын бұзбай, күшін әлсіретпей, “Жас Түркістан” беттерінде көтере алсақ, онда бәріміз үшін және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік» (Шоқай, 1929:1-2). «Ұағ Тьркiстан» журналында кеңес өкіметінің ұлттық саясаты, ауылшарушылығын ұжымдастыру бағдарламасы, дін саласындағы шаралары қатал сынға алынды.

«Прометей» Лигасы Польша мемлекетінің басшылығына Юзеф Пильсудский келген соң құрылды, оны Польша үкіметі қаржыландырып отырған (ВА–МА, 6/65:17). Ұлт азаттығы жолында ғасырлар бойы талмай күресіп, бірінші дүниежүзілік соғыстың соңғы жылында ғана тәуелсіздігін алған Польшаның саяси қайраткерлерінің кеше ғана өздерін отарлық бұғауда ұстаған Ресей империясына қарсы Украина, Түркістан, Кавказ, Еділ бойы халықтарының азаттық күресіне мүмкіндігінше көмек беруге тырысуы, әрине, заңды құбылыс. Әзірбайжан ұлттық ұйымының мерзімді басылымы «Истиклал» поляк үкіметінің Ресей түркілеріне жылы қарауын былайша түсіндірген: «Жүз елу жылдан астам уақыт бойына Польшаның мүдделері түркі-мұсылман әлемінің мүдделерімен тоғысып жатты, өйткені екеуі де орыс империализмінен азап көрді және өздерінің тәуелсіз өмір сүруге деген заңды құқықтарын қорғау мақсатында оған қарсы күресіп келді» (AANW, 10.6692:15). Түркістан, Әзірбайжан, Кавказ және Украина эмигранттары Юзеф Пильсудскийді поляк халқының азаттық жолындағы күресінің көрінекті өкілі, ұлт мүддесін қорғаған мемлекет басшысы ретінде аса жоғары бағалап, құрмет тұтты. Ю. Пильсудский қайтыс болған кезде «Ұағ Тьркiстан» журналының 1935 жылғы 67-нөмірінде басылған мақаласында Мұстафа Шоқай: «Пильсудский өз халқын азат ету жолында қажымай-талмай күрескен аса көрінекті қайраткер болумен бірге, ол орыс империализмі тепкісінде жатқан барлық халықтардың бостандық алу жолындағы күресіне оң көзқарасын ашық білдіріп келген бірегей мемлекет адамы еді. Кеңестік Ресеймен келісім жасағанда кеңестік Ресей шекарасының ішінде қалған жерлер туралы үкімет немесе ұйым атынан дау айтушы күштер өз жерінде тұрғызылмайтын болсын деген баптың келісімге енгізілуіне үзілді-кесілді қарсы болған мемлекет қайраткері де осы Пильсудский болатын», – деп жазды (Шоқай, 1935:29). «Прометей» клубының төрағасы профессор Смаль-Стоцкий Пильсудскийдің қазасына байланысты жиында сөйлеген сөзінде Пильсудскийдің «азат Польша» идеясын Ресей империясының қоластындағы барлық езілген халықтардың азаттығы идеясымен ұштастыра отырып, тәуелсіз Польшаның басшысы болған кезде езілген халықтарға көмек қолын созғанын атап көрсетті (AANW, 10.6692:89-91). «Прометей» Лигасына поляк үкіметі 1927 жылы 900 мың злотых, 1932 жылы 1145 мың злотых, 1939 жылы 900 мың злотых ақша бөлген (Snyder, 2005:74-75). Ұйымның жұмысын реттеп, оған кіретін барлық ұлттық ұйымдардың ынтымақтастығын қамтамасыз ету және поляк үкіметімен байланысын іске асыру мәселесімен Сыртқы істер министрлігі Шығыс департаментінің директоры Тадеуш Голувко айналысты.

1928 жылдың күзінде Түркия республикасында араб әліпбиін пайдалануға тиым салынды. Соған орай «Yeni Tьrkistan» журналы енді латын әліпбиімен шыға бастады. Зәки Уәлиди Т. Голувкоға жазған хатында «Yeni Tьrkistan» журналын латын әрпімен теру салдарынан бұл басылымның бағасы бірнеше есе қымбаттағанын, өйткені латын әрпімен терілген сегіз беттік мәтін араб әрпімен терілген жиырма беттік мәтінге тең болатынын, сондай-ақ аталған журналды Азияның араб әліпбиін қолданатын елдерінің халқы және ондағы түркі эмигранттары оқымайтындығын, тіпті Түркияның өзінде әлі латын әрпін жылдам оқитын адамдар аз екенін, сондықтан бұл журналды Стамбулда шығарудың қажеттілігі аз екенін хабарлады. Осы мәселе Түркістан ұлттық бірлестігінің 1929 жылы

Стамбулда болған жиынында талқыланып, «Ұағ Ғыркыстан» журналын Берлинге ауыстырып, оны шағатай тілінде араб әліпбиімен шығару туралы шешім қабылданды. Польшаның Түркиядағы елшілігіне хат жазылып, Польша Сыртқы істер министрлігі Шығыс департаментінің осы мәселеге қатысты дұрыс шешім қабылдауына септесу туралы өтініш жасалды (AANW, 10.6689:70).

«Прометей» Лигасы бірінші кезекте Кеңес Одағындағы бұрынғы «бұратана» халықтардың тәуелсіздікке ұмтылған арман-тілегін халықаралық ұйымдарға жеткізуге әрекет жасады. «Прометей» ұйымы Түркістандағы, Украинадағы, Кавказдағы жергілікті халықтардың азаттық алуына көмектесуді өтініп, Ұлттар Лигасына бірнеше рет хаттар жіберген (AANW, 126v.1588:118-120). Алайда Батыс елдері Түркістанға, жалпы ресейлік Шығысқа ұлт-азаттық күресінде көмек беруге асыға қойған жоқ. Өйткені жеңілген Төрттік Одақтың Шығыстағы отарлары мандаттық жүйе бойынша жеңімпаз елдерге бөлініп берілді, ал Антанта елдерінің Шығыстағы отарларының тәуелсіздігі туралы мәселе күн тәртібіне мүлде қойылған жоқ. Демек, Түркістан мен Кавказ евроцентристік әлемде Польша, Финляндия, Прибалтика және оңтүстік славян халықтарының қатарына қойылмай, отарлық Шығыс ретінде бағаланды. Австро-Венгрия мен Осман империясы құрамынан бөлініп кеткен жас мемлекеттер Париж бітім конференциясының шешімдерімен ұлттық егеменділігінің заңды түрдегі кепілдігін алды. Париж конференциясын ұйымдастырушы Антанта елдері Ресейдің отарлары Түркістан мен Кавказдағы халықтардың тәуелсіздігін алуына халықаралық кепілдіктер берген жоқ. Халықтардың өзін өзі билеу құқығы туралы мәселе Ұлттар Лигасының құжаттарында халықаралық-құқықтық сипатқа ие болған жоқ. Большевиктер қарудың күшімен бес жыл ішінде ұлттық күштерді талқандап, Ресей империясының ыдырауын тоқтатты. Бұл оқиғалар отандық және шетелдік зерттеулерде Ресейдегі азамат соғысы ретінде сипатталады. Ал шындығында Ресей империясын ыдыраудан сақтау үшін жүргізілген күрес – азамат соғысына жатпайтын, бөлекше құбылыс. Азамат соғысы – ақтар мен қызылдар арасында Ресейдегі өкімет билігін алу үшін жүргізілген қарулы күрес. Өзара күресіп отырған ақтар мен қызылдарға ортақ сипат – екі топ та Ресей империясын сақтап қалуды көздеп, Түркістанда, Кавказда, Еділ-Орал бойында, т.б. аймақтарда құрылған тәуелсіз ұлттық мемлекеттерге (немесе ұлттық автономияларға) қарсы күрес жүргізді. Азамат соғысында ақтарды жеңіп, өз билігін сақтап қалған большевиктер ұлттық мәселеде екіжүзді саясаты жүргізді. Бір жағынан, олар Ресей империясынан бөлініп кеткен және халықаралық аренада тәуелсіздігі мойындалған еуропалық жас мемлекеттерден басқа жерлердің барлығын қайта біріктірді де, Кеңес Одағын құрды. Екінші жағынан, барлық ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын жариялады. Бұл идеяны большевиктер әуелі Уақытша үкіметке, одан кейін «ақтарға» қарсы қарсы күресте жергілікті халықтарды өз жағына тарту үшін пайдаланды. Большевиктер өкімет билігін алған бойда жарияланған «Ресей халықтары құқықтарының декларациясында» ұлттардың өзін-өзі билеу құқығының өрісі кең екендігі, олардың бөлініп шығып дербес мемлекет құруға да құқығы бар екендігі айтылды. Алайда іс жүзінде Кеңес Одағы бұрынғы Ресей империясының тікелей мұрагері болды, ұлттық автономиялар түгілі, одақтас республикалардың өзі айтарлықтай құқықтарға ие болған жоқ (кеңестік одақтас республикаларға қарағанда АҚШ штаттарының құқықтары әлдеқайда кеңірек болғанын еске түсірейік).

Ұйым сонымен қатар Кеңес Одағының ұлттық аймақтарында да жүргізіліп жатқан орыстандыру саясаты, тағы басқа әртүрлі шараларға наразылықтарын білдіріп, Ұлттар Лигасына хаттар жолдап отырған, осы әрекеті арқылы бұл ұйым Кеңес Одағының халықаралық беделіне нұқсан келтірген болуы да мүмкін. Кеңес өкіметінің ұлттық республикалардағы орыстандыру саясаты ұйымның бірқатар отырыстарында талқыланды. 1936 жылдың ақпанында ұйым орыстандыру саясатына қарсы күрестің жоспарын жасады. Онда эмиграциядағы ұлттық орталықтар Мәскеудің тіл мәселесіндегі саясатына қарсы наразылық меморандум жасап, оны Ұлттар Лигасынан осы мәселе бойынша арнаулы комиссия құруды сұраған өтінішпен бірге халықаралық ұйымның Хатшылығына жіберуге кеңес берді. Сондай-ақ «Прометей» жеке эмиграциялық ұйымдарды наразылық митингісін өткізіп, оның қарарларын да Ұлттар Лигасына жіберу қажеттігін насихаттады. «Түркістан ұлттық бірлестігі» және Әзірбайжан ұлттық ұйымы кеңес өкіметінің ұлттық тілдердің қолданылу аясын тарылта отырып, орыстандыру саясатын жүргізуіне қарсы наразылық білдірген мақалаларды Түркия баспасөзінде жариялап, түрік қоғамынан қолдау табуға тиісті болды (AANW, 10.6692:95-99). «Прометей» Лигасының төрағасы профессор Р. Смал-Стоцкий ұйымның атынан Польшаның Сыртқы істер министріне кеңес өкіметінің тіл мәселесіндегі зорлық саясаты туралы ресми хат жіберді (AANW, 10.6689:18-21).

«Прометей» Лигасы сондай-ақ эмигранттарға кеңес баспасөзінде жарияланған материалдармен, ғылыми әдебиетпен, кеңес өкіметі басшыларының әртүрлі мәжілістерде, сессияларда, партия конференцияларында сөйлеген сөздерімен танысуға мүмкіндік берді. Бұл жарияланымдарды, Кеңес Одағында басылып шыққан кітаптар мен мақалаларды сатып алуға ұйым қаржы бөліп отырды.

Түркі эмигранттары әртүрлі ұлттық ұйымдарға кірді, солардың ішіндегі ең ірісі Түркістан және Әзірбайжан ұлттық ұйымдары болды. 1929 жылдың мамырында Берлинде Түркістан, Еділ-Орал және Қырым ұлттық ұйымдары арасында ұлт азаттығы жолындағы күресті үйлестіру туралы келісім жасалды. Келісімде бұл ұйымдардың әрқайсысы өзінің ұйымдық дербестігін сақтайды, ортақ күресті үйлестіру үшін әр ұйымнан бір өкіл кіретін бюро құрады деп көрсетілді. Осы орталық бюроның мүшелері Парижде, Варшавада, Берлинде және Стамбулда құрылатын жеке бюролардың жұмысына жетекшілік жасайды. Осы аталған қалаларда бюроның француз, поляк, неміс, түрік тілдерінде мерзімдік басылымдары шығарылады (AANW, 10.6689:73-75).

Париждегі эмигранттық топтар 1934 жылы «Кавказ, Түркістан және Украина халықтарының достық комитеті» деген саяси бірлестік құрды, оның президенті А.Я. Шульгин, вице-президенті М. Шоқай, хатшысы А. Атам-Алибеков болды (CAWiBW, I.303.4.5620:159-161). Комитет Парижде саяси мәселелерге арналған кездесулер өткізіп, оның мүшелері – саясаткерлер мен ғалымдар Кеңес Одағындағы Кавказ, Түркістан және Украинаның жергілікті халықтарының жағдайы, кеңес өкіметінің ұлттық саясаты туралы баяндамалар жасап отырды. Комитеттің өтінішімен мұндай шараларда баяндама жасап, дәрістер оқуға белгілі француз ғалымдары да келісімін беретін. 1935 жылы Комитет Парижде Француз Географиялық қоғамының ғимаратында Саяси ғылымдар институтының профессоры, «Ревю де дә Монд» журналының халықаралық мәселе бойынша тұрақты шолушысы Ренэ Пинон «Еуропалық шығыс пен Орта Азия халықтары міселесі» деген тақырыпта дәріс өткізді. Дәріс тыңдауға эмигранттар, француз парламентінің депутаты, жапон және поляк елшіліктерінің өкілдері келді. Президиумда А.Я. Шульгин, М. Шоқай және Әзірбайжан эмигранты А. Алибеков отырды. Р. Пинон Түркістан, Кавказ, Украинаның саяси жағдайын, жергілікті халықтардың азаттық қозғалысының тарихын сипаттай келіп, еуропалықтар Ресеймен жақсы таныса болса да, ондағы орыс емес халықтардың тарихын, арман-мүдделерін біле бермейтінін, мұсылмандармен, түркілермен Жюль Верннің әдеби шығармасы арқылы ғана танысқанын еске салды және большевиктер өкіметінің орталықстандыру саясатынан азап көріп отырған халықтар Франциядан қолдау күтетінін айтты. Дәріс соңында француз парламенті депутаттар палатасының сыртқы істер комиссиясының вице-төрағасы Эдуард Сулье профессор Р. Пинонға қызықты дәрісі үшін рақмет айтып, Ресейдің езілген халықтарының арманы орындалуына тілек білдірді (CAWiBW, I.303.4.5620:135-137). Түркістан ұлттық бірлестігінің Еуропадағы мүшелері еуропалық ғалымдармен және саясаткерлермен үнемі байланыс жасап тұрды.

Германияда түркістандықтар көп емес еді, олардың басым бөлігі 1922 жылы Бұқар Халық Республикасынан келген Германияға оқуға келген еді. Кейіннен Бұқар республикасының дербестігі жойылып, ол кеңестік Өзбекстанға қосылған соң, Берлиндегі Бұқар Халық Республикасының Мәдени қатынастар жөніндегі өкілдігі таратылған да, студент жастардың бірқатары Германияда қалып қойған (РА – АА, 901/61175:227). Олардың кейбірі «Ұағ Тьrkistan» журналының редакциясында жұмыс істеді.

Қорытынды. «Түркістан ұлттық бірлестігі» және оның мерзімдік басылымы «Ұағ Тьrkistan» журналы кеңес өкіметінің ұлттық саясатын сынады, орыстандыру әрекетінің сырын ашты, сөйтіп, кеңес өкіметінің бүкіл отарлық әлемнің халықтары алдындағы беделіне де зиянын тигізді, Кеңес Одағын сынаушыларға дәлелдер тауып берді. Сондықтан да кеңес өкіметі эмигранттарға айрықша өшпенділікпен қарап, оларды сатқын деп айыптады. Түркістандық эмигранттардың отаны отаны Кеңес Одағы немесе 1920-1924 жылдары пайда болған кеңестік республикалар емес, бұрынғы замандардағы тұтас Түркістан болатын, олар осы отанының азаттығы үшін күресті. Азамат соғысында ақтарды жеңіп, өз билігін сақтап қалған большевиктер ұлттық мәселеде екіжүзді саясат жүргізді. Бір жағынан, олар Ресей империясынан бөлініп кеткен және халықаралық аренада тәуелсіздігі мойындалған жас мемлекеттерден басқа жерлердің барлығын қайта біріктірді де, Кеңес Одағын құрды. Екінші жағынан, барлық ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын жариялады, бірақ оның өмірлік мәні болған жоқ, бұл идеяны большевиктер әуелі Уақытша үкіметке, одан кейін «ақтарға» қарсы күресте жергілікті халықтарды өз жағына тарту үшін пайдаланды. Еліміздің тарихындағы аса бір күрделі де қайшылықты болған кеңес заманындағы эмигранттардың өз халқының азаттық қозғалысы тарихындағы орнын анықтау таусылмас айтыстар туғызатын да шығар. Алайда шетел архивтерінде сақталған құжаттар олардың өтуған халқының тәуелсіздігі жолында күрескенін, осы күрестің түбінде азаттыққа икелетігнен сенгенін дәлелдейді.

*Мақала № AP08855857 гранттық ғылыми жоба аясында дайындалды.

Әдебиет тізімі

Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға: М. Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы. Алматы, 2008. 501 с.

Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. Астана, 2007. 320 б.

Шоқай М. Біздің жол // Ұағ Тьrkistan. 1929. №.1. Б. 1-2.

Шоқай М. Маршал Иозеф Пильсудский // Ұағ Тьrkistan. 1935. №.1. Б. 29-33.

Andican A. Turkestan struggle abroad: From Jadidism to Independence. Haarlem, 2007. 776 p.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6689

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6690.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6692.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6693.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 126/v. 1588.

Bundesarchiv – Berlin (BA - MA). R 6/65.

Centralne Archiwum Wojskowe im mjr. Bolesława Waligury (CAWiBW). Sign. I.303.4.5620.

Gükalp Z. The Principles of Turkism / Translated from the Turkish by R. Devereux. Leiden, 1968.

Karasar H.A. The Early Turkestani İmigrü Struggle and Turkestanism: Nation – Imagining in Emigration: 1925-1940 // Bilig. 2015. P.179-204.

- Landau J.M. Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. Indianapolis, 1995. 275 p.
- Meining S. Eine Moschee in Deutschland: Nazis, Geheimdienste und der Aufstieg des politischen Islam im Westen. München, 2011. 311 S.
- Mende G.v. Der nationale Kampf der Russland-Turken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion. Berlin, 1936. 197 S.
- Meyer J.H. Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856-1914. Oxford, 2014. 256 p.
- Möhlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf, 1971. 256 S.
- Politisches Archiv – Auswärtiges Amt (PA – AA). R 901/61175.
- Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. New Haven, 2005. 347 p.

References

- Esmagambetov K.L. Alem tanygan tulga: M. SHOqajdyng duniyanymy zhane qajratkerlik bolmysy (World Famous Personality: The Worldview and Personality of M. Chokay). Almaty, 2008. 501 s. [in Kazakh]
- Qydyraliev D. Mustafa Shoqaj (Mustafa Chokay). Astana, 2007. 320 b. [in Kazakh]
- SHoqaj M. Bizding zhol (Our way) // Yaş Tьrkistan. 1929. №.1. B. 1-2.
- SHoqaj M. Marshal Iozef Pil'sudskij // Yaş Tьrkistan. 1935. №.1. B. 29-33.
- Andican A. Turkestan struggle abroad: From Jadidism to Independence. Haarlem, 2007. 776 p.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6689
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6690.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6692.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 10. 6693.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AANW). W. 126/v. 1588.
- Bundesarchiv – Berlin (BA - MA). R 6/65.
- Centralne Archiwum Wojskowe im mjr. Boleslawa Waligyry (CAWiBW). Sign. I.303.4.5620.
- Gьkalp Z. The Principles of Turkism / Translated from the Turkish by R. Devereux. Leiden, 1968.
- Karasar H.A. The Early Turkestanı İmigrı Struggle and Turkestanism: Nation – Imagining in Emigration: 1925-1940 // Bilig. 2015. P.179-204.
- Landau J.M. Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. Indianapolis, 1995. 275 p.
- Meining S. Eine Moschee in Deutschland: Nazis, Geheimdienste und der Aufstieg des politischen Islam im Westen. München, 2011. 311 S.
- Mende G.v. Der nationale Kampf der Russland-Turken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion. Berlin, 1936. 197 S.
- Meyer J.H. Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856-1914. Oxford, 2014. 256 p.
- Möhlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg. Dusseldorf, 1971. 256 S.
- Politisches Archiv – Auswärtiges Amt (PA – AA). R 901/61175.
- Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. New Haven, 2005. 347 p.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Мұхатова О.Х. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ.....	5
Сактаганова З.Г., Коровушкин Д.Г., Байгожина Г.М. СОВЕТСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСКОЙ ССР В 1946-1991 ГГ.: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ.....	15
Нургалиева А.М. МЕСТА ПАМЯТИ БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ, СВЯЗАННЫЕ С КУРМАНГАЗЫ САҒЫРБАЙУЛЫ.....	24
Шашаев Ә.Қ., Мақсұтова А.Ә., Тлеубаев Ш.Б., Мамраимов С.Д. М.Х. ДУЛАТИДИҢ «ТАРИХ-И-РАШИДИ» ШЫҒАРМАСЫ – МОҒОЛСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ (XIV Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XVI Ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ).....	32

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

Каримов Н.И. ИЗ ИСТОРИИ ИСЛАМИЗАЦИИ ТЮРКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	41

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Қабылдинов З.Е., Тілеубаев Ш.Б., Тылахметова А.С., Әбсадық А.А. XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ СУЛТАНДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ (РЕСЕЙЛІК ЖАҢА МҰРАҒАТ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ).....	50
Султангалиева Г.С. ОБРАЗ ДИНАСТИИ БЕКМУХАМЕДОВЫХ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ (XIX – НАЧАЛО XX ВВ.).....	59
Kuanbay O.B. THE COLONIAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN RELATION TO THE KAZAKHS OF THE WEST SIBERIAN GOVERNORSHIP IN ARCHIVAL DOCUMENTS (II HALF OF XIX C.).....	67
Далаева Т.Т. СОЦИАЛЬНЫЕ И КАРЬЕРНЫЕ СТРАТЕГИИ СЕМЬИ ДЖАИКПАЕВЫХ НА СЛУЖБЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX – НАЧ. XX ВВ.....	74

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Муканова Г.К., Байжуманова З.Б. АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ И СМАГУЛ САДВОКАСОВ: КОНСЕНСУС В ПОИСКАХ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	84

Абдулина А.Т.ВОСПОМИНАНИЯ ОЧЕВИДЦЕВ О ГОЛОДЕ 1930-х гг. В КАЗАХСТАНЕ:
ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ И ОТРАЖЕНИЕ ПОВСЕДНЕВНОСТИ.....92**Стамшалов Е.И.**ЖЕТИСУДАҒЫ АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ НАУҚАНЫ
ЖӘНЕ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАР КӨРІНІСТЕРІ (1928-1932 ЖЖ.).....100**Қозыбаева М.М., Бекенова А.А.**ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ XX Ғ. 30-ШЫ ЖЖ.
БАСЫНДА БАТЫС СІБІРДЕ: БЕЙІМДЕЛУ ЖӘНЕ ОРНАЛАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....110**Нурмухамбетов А.А.**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫН
ДАМУ ТУДЫҢ XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ.....118**Құдайбергенова А.И., Байдалы Р.Ж.**МАҢҒЫСТАУ Өңіріндегі аштық пен босқыншылық
(1920 ж. соңы - 1930 ж. басы).....126**Сактаганова З.Г.**ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В КАЗАХСТАНЕ В 1920-1980-Е ГГ.:
ЭТАПЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ И ПРОБЛЕМЫ РЕАБИЛИТАЦИИ.....136**Камалов А.К.**МИГРАЦИЯ 1950-1970-ГГ. ИЗ КИТАЯ В КАЗАХСТАН:
ФАКТОРЫ И ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ.....144**Аяган Б.Г.**ВЫБОРЫ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕСТРОЙКИ М.С. ГОРБАЧЕВА.
ИЗБРАНИЕ ПЕРВЫМ СЕКРЕТАРЕМ ЦК КОМПАРТИИ КАЗАХСТАНА Н.А. НАЗАРБАЕВА.....153**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY****Кішкенбаева Ж.Қ., Маслов Х.Б., Қозыбаева М.М.**ТАРИХИ РЕТРОСПЕКТИВАДАҒЫ ЕУРАЗИЯНЫҢ КӨШПЕЛІ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЕГЕЙЛІГІ МЕН ЭТНИКАЛЫҚ СТЕРЕОТИПТЕРІ
(ТУВАЛЫҚТАР МЕН ҚАЗАҚТАРДЫҢ МЫСАЛЫНДА).....163**ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
HISTORY OF THE WORLD****Ем Н.Б.**ОПЫТ БРАЧНОЙ МИГРАЦИИ В ЮЖНУЮ КОРЕЮ
В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА (ТЕОРИЯ ОБМЕНА РУССКОЯЗЫЧНЫХ ЖЕНЩИН СНГ).....172**Көкебаева Г.К.**

«ТҮРКІСТАН ҰЛТТЫҚ БІРЛЕСТІГІНІҢ» ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ.....182

**ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
SCIENTIFIC LIFE****Кумеков Б.Е. Каримова Р-Б.У.**МЕЖДУ ТЮРКОЛОГИЕЙ И КИТАЕВЕДЕНИЕМ:
ТВОРЧЕСКАЯ БИОГРАФИЯ ДОКТОРА ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК А.К. КАМАЛОВА
(К 60-ЛЕТИЮ УЧЕНОГО).....189

Басуға 23.09. 2021 қол қойылды

Шартты баспа табағы –12,5

Офсеттік басылым

Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды